

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

(Ք Ա Ղ Ո Ւ Ա Մ Ք)

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՆՆ ՀՌՈՎՄԵԱԿԱՆ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ճիշդ երկու տարի առաջ «Արարատ» թերթը կը հրատարակէր լատին արձանագրութիւն մը, Բարդուղիմէոս Եպս. Գէորգեանի ստորագրութեամբ¹։ Չորրորդ անգամն էր որ սոյն արձանագրութիւնը լոյս կը տեսնէր², և այն՝ ամենէն աւելի թերի և անյաշող կերպարանքի տակ։ Մենք զայն հինգերորդ անգամ մ'ալ պիտի հրատարակենք, շննալով կատարեալ և մեր Հայ հասարակութեան համար հասկանալի ու ճով ներկայացնել զայն։

Ո՛ր գտնուած է արձանագրարս, ինչ պարագաներով և ինչ վիճակի մէջ։ Հայ հրատարակիչք, քարին և գիւտին աւանատես, արդէն կարեւոր տեղեկութիւնները տուած են։ Վաղարշապատու արեւելեան պարսպին ի հող թաղուած հիման մէջ, մօտ Արեգ կոչուած դրան, գտնուած է քառանկիւն և սրբատառ քարս, երբ տեղւոյն ընակիչք աղիւսի պատրաստութեան համար պեղումներ կ'ընէին հոն. շատ կարծր է նա, և է սպիտակ³։ Տառերու գրաւած

միջոցն է 0,93 մեղր երկայն և 0,61 լայն. եօթներորդ և ութներորդ տողերը համեմատաբար նեղ և փոքրատառ են⁴։

Արձանագիրը գտնուած է 1862ի նոյեմբերին. Մոմսըն զայն կը զնէ 1863ին. հաւանականաբար գերմանացի մեծ գիտնականին ծանօթ չէր հայկական հրատարակութիւնը։

Արձանագրիս արտաքին հանգամանքներուն վրայ զաղափար մ'առնելէն յետոյ, փորձենք անոր բովանդակութիւնը և ներքին արժէքը ճանչնալ։ Նա ընդ ամէն ութ տողերէ կը բաղկանայ, և կը վերաբերի ընծայական (dédicatoire) տեսակին։ Գրուած է լատին լեզուաւ, ինչպէս ըսինք, բայց նմանահան հրատարակութեան մը չգոյութեան պատճառաւ՝ մեզի անկարելի է ըսել թէ ինչ տեսակ տառերով փոքրագրուած է այն։

Ահաւասիկ արձանագիրն՝ ըստ հրատարակութեան Մոմսընի.

Imp. Caes. M. Avrel. Antoino. Aug. Commodus⁵ Germa Sarm. max. trib. pot

1. «Արարատ» 1904 Յուլ-Օգոստ. էջ 624։

2. Մեզի ծանօթներէն առաջին տպագրութիւնն է «Համալսարանի Ռուսերէն» Մատուա, 1862, թիւ 37։— Երկրորդ, Բարդուղիմէոս Ռուս զօրավարէնը, առաւ լեզուով. «Երկու արձանագրութիւնք Հռոմէական ժամանակի, գտնուած Սիդրովկասու մէջ»։ Թիֆլիզ, 1867. ուղղակի ծանօթ չենք այս գործին։— Երրորդ, հրատարակութիւն Մոմսընի, Corpus inser. lat. 1873 հատոր Գ. մասն Բ. էջ 974, թիւ 6052։— Չորրորդ, «Արարատ» ձեռք։

3. «Համալսարանի Ռ.», տես վերը։

4. «Արարատ», տես վերը։ Գեր. յօդուածագիրը

քանի մը տառերու ընթերցման վրայ եւս տարակոյններ ունի, բայց միւս երկու իրեն առաւ հրատարակողաց համար շատ քիչ քան կոյ տարակուսելի, զորս արդէն իրենց տեղը պիտի յիշենք։

5. Վերջէն գրուած է անուան։ Մոմսըն դիտել կու տայ թէ կայսր անունները սովորական կարգաւ գրուած չեն, և ասոր պատճառը կը համարի այդպիսի հեռաւոր աշխարհի մը մէջ փորագրուած ըլլալը, ուր անշուշտ արուեստագէտք կը պահէին։ Այսինքն՝ պէտք էր ընել Imp. Caes. M. Aur. Com. Ant. Aug., ինչպէս որ գրած են անք (c. i. l.) թիւ 349, 1092, 3202, 3385, և այլք։

imp VII Cos IIII. PP vexill
leg. XV Apoll. sub Caelio Cal
vino. leg Aug pr. pr. curam
agente. Licinio Saturnino trib'
et Aurel Labrase) leg eiusdem.

Արձանագիրս ամբողջացնելու առաջին
փորձն եղած է « Համարաբեր Ռ. » ի մէջ,
Պ. փաւէլ Միխայէլովիչ Լէճնդիկով ուսուց-
չապետի միջոցաւ, որ թէեւ Գեր. Գէոր-
գեանի հրատարակութեան յոյժ ընտրելա-
գոյն է, սակայն ամբողջացման և լեզուի
սխալներէ զերծ չէ, և հետևաբար անոր
վրայէն կէս մը մարգարէութեամբ եղած
հայերէն թարգմանութիւն մը պիտի չգո-
հացնէր Հայ ընթերցողը²:

Մենք պիտի փորձենք լատին բնագիրը
կրկին ամբողջացնել, և անոր վրայէն հաս-
կանալի նոր թարգմանութիւն մ'ընծայել,
և ապա անցնիլ անոր պատմական արժէ-
քին վրայ:

Մեր առաջարկած ամբողջացումը.

1. Ութերորդ տողին սկիզբը երկու Հայ հրատարա-
կիչք եւս mil(itum) բառը կ'ընթեռնուն. որ շատ լաւ
կը պատշաճի իսկ Գերման հրատարակիչը իբր տար-
բերութիւն կը նշանակէ միայն Դերորդ տողի մէջ TRIE
և Տերորդին մէջ LABRAS... EX.

2. Հոս կը գտնենք երկու հրատարակութիւններն ալ
հատարարաբար, և ընթերցողին կը ձգենք դիտել ան-
հշուտութիւնները և անոնց մեր ընծայածին հետ ունե-
ցած կարեւոր տարբերութիւնները:

« Համարաբեր Ռուսիոյ » 1862, Գեկա. Imp(era-
tori) Caes(are) M(arco) Avrel(io) Antonino Aug(us-
to).... (term(anico) Sarm(atico) Max(im)o' trib-
(unicia) pot(estate) imp(erator VII Co(n)s(uli) IIII
P(atri) P(atricia) Vexill(arii) leg(ionis) XV
Apoll(inaris) sub Caelio Calvino leg(ato) Aug(us-
ti) pr(oe)pr(ore) cur(ante) Ma... (այս յա-
տուկ անունն մնայ անընթեռնելի) Saturnino trib uno
mil(itum) ... (այս տեղ երկու բառք կը մնան անըն-
թեռնելի) et A Soem (et centurione Soaemio?).

Թարգմանութիւն. — « Ի ժամանակ մեծի կայսեր
Յնգարի Մարգարէ Աւրելիոսի Անտոնինոսի Աւգոստո-
սի (տերմանիոյ Սարմատիոյ, ունեղի զՏրիսունա-
կան իշխանութիւն, կայսեր եօթներորդի, հիւպատոսի
չորրորդի, Հոր Նայրենեաց Վիքտորիոսի Թիերորդի
լեգեոնի Ապոլլինիան, ընդ հրամանատարութեամբ Յե-
լիոս Վալլինայ, ռուբրակի Աւգոստոսի փոխանակի
պրետորի (*) , հագաւարութեամբ Մա... Սագուրնի-
նոսի Տրիսունի մեծի ... և ... »:

1. Imp(eratori), Caes(ari), M(arco),
Aurel(io), Anto-
2. nino, Aug(usto), *Commodo*, Ger-
3. ma(nico), Sarm(atico), Max(im)o',
trib(unicia) pot(estate),
4. imp(eratori) VII, Co(n)s(uli) IIII,
P(atrici) P(atriciae). Vexill(arii)
5. leg(ionis) XV Apoll(inaris), sub
Caelio Cal-
6. vino leg(ato) Aug(usti pr(o)pr(ae-
tore), curam
7. agente Licinio Saturnino trib-
(uno) mil(itum),
8. et Aurel(io) Labrase (?) centu-
rione leg(ionis) eiusdem.

Թարգմանութիւն. — « Ինքնակալի, կե-
սարու, Մարկոսի, Աւրելիոսի, Անտոնի-
նոսի, Աւգոստոսայ, Կոմոդոսի, Գերմանիկո-
սի, Սարմատիկոսի, Ամենամեծի, տրիբու-
նական իշխանութիւն (ունողի), եօթներորդ
անգամ զօրավարի³, չորրորդ անգամ հիւ-

Անտոնիկ նաև « Արարատ »-ինը, 1904 Յուլիո-Օ-
գոստ, 626. բոլորը տպուած դիւտատուէք, զոր հա-
մառումովեան կամար կը փոքրեացնենք հոս.

- Ա. imp caes m aurel anto
Բ. nino aug ... ger
Գ. ma sarm max trib pot
Դ. imp VII cos JIII pp vexill
Ե. leg XV apoll sub caelio cal
Չ. vino leg aug prpr cur ma
Ի. agente liginio saturnino trib
Լ. mil biavrel labras et lege iusoem

Թարգմանութիւնը կը պակսի:

3. Imperator կոչումը շատ մը նշանակութիւններ
ունի, բայց մեզի երկուքը միայն հոս կարեւոր է հշտի,
Յուլիոս Կեսարէն սկսեալ, զոր ծերակույտը մշտնջենա-
ւոր imperator անունեց, բոլոր կայսերը՝ իբր յա-
ջորդք անոր, իրենց զահակութեամբ արդէն impe-
rator (հրամանաւոր, Սկարապետ բանակաց) կ'ըն-
լային. ահա այս իմաստով է արձանագրութեան ա-
ռաջին բառը: Երկրորդ, ամէն անգամ որ կայսր մը՝
ինքն անձամբ կամ իւր տեղակալի ձեռքով՝ բանակի
մ'առաջնորդէր և պատերազմ մղէր, իւրաքանչիւր ան-
գամ նոր imperator կ'ողջունուէր լեգեոններէն և ծե-
րակուտէն. որով կայսր մը կրնար Առաջին, Երկրորդ,
Երրորդ, և այլն, անգամ imperator կոչուիլ. ջիւղներ
և արձանագրութիւնք անթիւ որինանհեր կ'ընծայեն ա-
նոր: Այս առումը և ահա imperatori VII բացա-
ւորութիւնը:

պատի, հօր հայրենեաց¹։ Գրոշաւորը² հըն-
գետասաներորդ Լեգէոնի Ապոդոնեան³, ընդ
(հրամանատարութեամբ) Կելիոսի Կալուի-
նոսի⁴ տեղակալի Ոգոստոսի փոխանակ-
պրեստորին⁵, հոգաբարձութեամբ⁶ Լիկի-
նիոսի Սատուռնինոսի տրիբունի զօրաց, և
հարիւրապետութեամբ Արեղիոսի Լարրա-
սայ նորին Լեգէոնի » :

Ինչ ժամանակի կը վերաբերի արձա-
նագրութիւնս։ Արդէն պատասխանած կ'ըլ-
լանք այս հարցման, երբ որոշակի ճանչ-
նանք կայսեր անունը, որուն նուիրուած
է քարս։ Երկու Հայ հրատարակիչը Մ.
Արեղիոսի կ'ընծայեն զայն, բայց շփոթ-
մամբ. անշուշտ այդ անուան ներկայու-
թիւնը գիրենք կը մոլորցընէ։ Տարակոյս
չկայ թէ Կոմոդոսին (180-192) նուիրուած
է արձանագիրս, ինչպէս Մոմսըն ալ գրած
է՝ առանց սակայն պատճառն աւելցնելու.
բայց այդ պարզ է։ Նախ, պէտք է գիտ-
նալ որ Կոմոդոս որդեգիր ըլլալով Մ. Ա-
րեղիոսի, ժամանակին սովորութեան հա-
մեմատ՝ անոր անուններն եւս կը կրէր
իրենին վրայ։ Երկրորդ, Մ. Արեղիոս եր-
բեք չորրորդ անգամ հիւպատ եղած չէ։
Քետոյ⁷ արդէն ծանօթ է որ Կոմոդոս պէս
« անգութ ըսն գիտմեղմանու, զեղծ քան
զ'երեւն » կայսեր մահուընէ վերջ, ծերա-
կոյտը հրովարտակով հրամայեց անոր ա-
նունը քնջել բովանդակ հասարակաց յի-
շատակարաններու վրայէն . ահաւասիկ
պարագայ մը որ քաջ կը մեկնէ թէ ինչո՞ւ

Կոմոդոսի անունէն և ոչ իսկ տառ մը ըն-
թեռնիլ է արձանագրութեան վրայ։ Դար-
ձեալ, Կոմոդոսէ դուրս ուրիշի մ'եւս չի
կրնար ըլլալ, վասն զի միւս յիշեալ ա-
նուանը՝ միայն Կոմոդոսի կը պատկանին։
Կոմոդոս չորրորդ հիւպատութիւնը իյ-
նալով Հռոմիայ շինութեան 936 թուա-
կանին, ինչպէս ըստ զանազան հաշիւներու
183 կամ 185 թուականին պատկանիլ
արձանագիրս։

Ինչ է անոր պատմական արժէքը։ Հայ
հրատարակիչներէն Գեր. Գէորգեան ուզած
է բացատրել մեզ զայն, բայց դժբախտա-
բար Գեր. յօդուածագիրը, առանց միւս
բառերուն երբեք ուշ դարձնելու, միայն
լատին [EIU]SDEM դերանուն կիսուն
մէջ մեր Սոյեմոս թնգաւորի անունն ու-
զեր է տեսնել⁸, և հետաքրքրական եզրա-
կացութիւններ հաներ է անկից։ Աւելորդ
կը համարինք հոս յիշել այդ եզրակացու-
թիւնները, որոնցմով նա իւր հակառա-
կորդներն յաղթահարած կը համարի, քա-
նի որ անոնց հիմը դերանունն (eiusdem)
մը սխալ ընթերցման վրայ կանգնած է։

Ըստ մեզ, նոյն ժամանակի հայկական
պատմութենէն ողղակի բռն մը չի բովան-
դակեր արձանագիրս, ինչպէս տեսնուեցաւ
արդէն. սակայն անոր այդ տեսնի վաղար-
շապատու մէջ գրուիլը՝ սերտ կապ ունի
ժամանակին դէպքերուն հետ։ Ահաւասիկ
թէ ինչպէս։ Վաղարշ Գ (149-191) ար-
քայ Պարթեւաց իւր Հայաստանի վրայ ու-
նեցած գերիշխանութեանց մասին՝ զրկանք

1. 177ին առաւ այդ տիտղոսը։
2. Vexillarius կը կոչուէին դրօշակիրը։ Նոյն ա-
նունակոչութիւնն ուներ հատընտիք դուռդ մը զօրաց,
որ թեեւ Լեգէոնի մասն կը կազմէր, սակայն յառախ
Լեգէոնէ դուրս՝ առանձին դրօշակի (vexillum) մը տակ
կը քալէր և արեւուդարձերէն դուրս կը պատկերազմէր։
3. Ապոդոնեան կամ Նեկուտասաներորդ Լեգէոնը վէհա-
պահանու ժամանակէն ի վեր Կապպադոկիայ կը զբո-
նուէր, նստիւով ի Սատապա քաղաք փոքուն Հայոց,
որ Կապպադոկիա նահանգին մասն կը կազմէր։
4. Միջ Ոգոստոսի ժամանակ Հռոմեական նահանգ-
ներն երկու տեսակի, այսինքն կայսերական և ծերա-
կուտական նահանգներու բաժնուեցան, կայսեր իւր նա-

հանգներուն վրայ կը դրկէր տեղականը, որոնք legati
Augusti կամ Caesaris, և մանաւանդ legati Augu-
sti propraetore կը կոչուէին։ Ինչպէս որ է նաեւ մեր
արևմտադրիւն մէջ։ Իսկ ծերակուտական նահանգներու
վրայ Կելիքիային պրետորը կամ փոխհիւպատոս, որոց
վենիկերէն legati սոսկ և կամ legati propraetore
կոչուածները։
5. Curam agens, իսկ վերջերս curator կոչուէին
այն պաշտօնաւորը՝ որոնք պէտք եղած պահուն՝ ծերա-
կուտէն կամ բարձր պաշտօնականներէն կ'ընտրուէին
յատուկ գործի մը կատարման և հոգաբարձութեան
համար։
6. SDEM կարգադրէ է SOEM։

կրելով Անտոնիոս Պիոսէն (138-161),
յարձակեցաւ Հռովմայեցւոց երկիրներուն
միայ, ի Միջագետս, և յաղթեց անոնց:
Արդէն իւր խոսքով զօրավարը զրկած էր
ի Հայս, Եղեգիա կամ Ելեգիա (Elegea)
քաղաք ևս Տարուսեան Եփրատայ, ուր
Հռովմայեցւոց թիկնածուն՝ Աքեմենիդեայ
որդին՝ Սոյեմոսը կը Թագաւորէր: Սոյեմոս՝
կապապազովիրոյ կուսակալ Սեւերիանոսը
օգնութեան կանչեց. բայց Պարթեւը զօրա-
ցան, և Հռովմայեցի բանակը նետերու տակ
կը սպառէր: Սեւերիանոս մեռաւ, բայց
խոսքով ալ գերի ինկաւ. սակայն վաղարշ
արդէն հասած էր ի Հայս և յաղթութիւնն
իրենց կողմ վճռած: Այդ ժամանակ Սոյեմ
իւր փախչէր ի Հռովմ, և կորուսածին փո-
խարէն՝ հոն բարձր պատիւներ կը ստա-
նար:

Հռովմ քիչ մ'ուշ՝ բայց սաստիկ ցըն-
ցուեցաւ, և Լ. Վերոս (161-169) կայսրը,
գահակից Մ. Արեղիոսի (161-180), ա-
րեւելք կը դիմէր 162ին: Ինքն Անտոնիոս
մէջ գեղիւնով, Ա.տ. կասիրոսը կը զրկէր
վաղարշի դէմ, իսկ Ստ. Պրիսկոսը և Մար-
տիոս Վերոսը ի Հայս: Հայք դժուարաւ
բայց նուաճուեցան, և Արտաշատ անուե-
ցաւ և աւերեցաւ (163): Մարտիոս Վերոս
յանձնեց թուկիրդիտէս անուամբ մէկու մը՝
որ զՍոյեմոս տանի ի Հայս, այս երկրորդ
անգամ գահին վրայ հաստատելու համար:
Լ. Վերոս, ինչպէս նաեւ Մ. Արեղիոս
163ին Հայկական (Armeniacus) հըռ-
չակուեցան, և «աւերեալ Արտաշատու
տեղ՝ Հայոց աշխարհին մայրաքաղաքն եւ-
ղաւ վաղարշի հիմնած վաղարշապատ ա-

ւանը՝ Նոր քաղաք անունն աննելով: Նոյն
միջոցին վաղարշապատու մէջ կար հայ
(Հռովմայեցի?) պահակաւորն ու մը, զոր
Պրիսկոս հոն թողուցած էր՝ »:

Իրաց այս վիճակը տեսեց մինչեւ Կո-
մոդեայ մահը (180-192): Նոր մայրաքա-
ղաքին շինութեան համար կ'աշխատէին
նաեւ հռովմայեցի զօրքերն, ինչպէս ուրիշ
կայսերական նահանգներու մէջ եւս՝ մա-
տուցած են սոյնպիսի ծառայութիւններ²:
Հաւանականաբար քաղաքն ամբողջովին
կամ գլխաւոր մասամբ լինցած ըլլալու էր
կոմոդեայ չորրորդ հիպատոթեան ատեն,
և ահա այդ առթիւ հռովմայեցի պահա-
կաւորնորը անոր նուիրած է այս արձանա-
գրութիւնս, որուն վրայէն քիչ յետոյ պի-
տի ջնջուէր կոմոդեայ անպատիւ անունը՝
հրամանաւ ծերակուտին:

Այսպիսով բաւական մեկնած կը հա-
մարինք թէ բառական և թէ պատմա-
կան իմաստով, հաստատելով՝ հակառակ
«Համբաւարեք» ի և Գեր. Գեորգեանի կար-
ծեաց՝ — թէ արձանագիրս գրած է հռով-
մայեցի այն պահակաւորնորը, (այս դէպ-
քիս մէջ յականէ vexillarii), որ Մ. Ա-
րեղիոսն և կոմոդեայ օրերուն միաց ի Հայս
ի պաշտպանութիւն իրենց կողմանէ զրուած
Թագաւորին, և աշխատեցաւ նոր մայրա-
քաղաքին՝ վաղարշապատու՝ շինութեան,
որուն աւարտման առթիւ ընծայուեցաւ այս
արձանագիրս կոմոդեայ կայսեր, շուրջ
185 թ. Գ.:

Հ. Յ. ԱՍՏՈՐԵԱՆ

1. Մարքուրտ, «Հանդէս Ամսօրեայ» 1906 փետր.:
Ահաւասիկ բուն իսկ Դիոնի (ՀԱ. Կովարը.) խօսքերը:
«Մարտիոս Վերոս գթուկիրդիտէս զրկեց որ զՍոյեմ
ի Հայաստան տանի, ... արդ, հաննելով Նոր քաղաքը,
զոր Պրիսկոս գրած հռովմայեցի պահակաւորը կը պա-

հէր, և զգոնացուցանելով զբողոսածները բանի և գոր-
ծով, յայտարարեց որ առաքեմ (մայրաքաղաք) ըլլայ
Հայաստանի »: Տես նաեւ խոր. Բ. 62.

2. Հրատարակութիւն Մոմբերի. Corpus ins. lat.
հատ. Գ. Թիւ 782 և 6052:

